पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ।॥"
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।
दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुर्+स्पृश+कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, "यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दुःस्पृश्, त्रि ॥

दुस्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः+स्था+कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।

"बलिरैवन्ये जलधिर्ममन्थे
जङ्घालस्तं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुस्था वसुधा तथोदे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥")

दुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिपरं-सकं-सेट् ।) इर्, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल ण औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदादि-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च वस्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ण ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरपस्तुता वस्तुपमानस्य वस्तनि मेदिनीति किराते वस्तनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवानयोर्द्वयोऽपि द्वत्वमिति वचनात् पचदुहोः कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमात्मस्थं यद्वातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—

"कृत्वा परीक्षां कान्यस्य दद्योति कामिनी वरम् ।
वराय रूपहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढाय योगिने कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चाकस्मादुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीबतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
ग्रामाय गृहिणे चैव धूर्त्ते च विक्रयेण च ॥
वैश्याय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥"* ॥

कन्याविक्रये दोषो यथा,—

'यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्याम्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
गृहे च याधयोनौ च स लभेच्चास्य निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

कन्यादानफलं यथा,—

"दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्ते प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहग्रहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारग्रहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वार्द्धुषिफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्यासवायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्वाहाय दत्ता या वार्द्धुषिफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रचौरोद्वाहाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाय हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपाय भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्वाहाय च ॥" * ॥

विवाहानन्तरं कन्याया भर्त्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वासस, सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।

"कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यमेदशोकौघः स्वात्मारामं न सृजति ।
चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्दन्दीं शोकसंयुताम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः ।"विभाषा-स्वस्रपत्योः ।" ६ । ३ । २४ । इति विभक्तेरलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दूर्ब्, क्ली, (दूयते इति । दू+"इतिसु शासु दृङ्गुभ्यः क्वप् ।" ३ । १ । १०९ । इत्यत्र "शृंसि दुहिगुहिभ्यो वा ।" इति काशिकोक्तेः क्वप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ड य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवादि-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतापीकरणमुपतापीभावश्च । ओ, दूनः । ड य, दूयते देहं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूड़भः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर्+दभ+खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्तरपदादेः डुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं डत्वञ्च ।) व्यसनप्राप्तः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्दहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।

"युवं दस्रं धृतव्रतमिन्नावरुणदूळभम् ॥"

"दूड़भं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ।" "दूड़भं दहं भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्दहं ईषद्दुःसुविभ्यादिनाडुरित्युपपदे दहेः खल् बाहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

दूढ़ाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर्+दाशि+खल् । "पृषोदरादि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य "दुरो दाशनाशेति ।" वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं डत्वञ्च ।) पीड़ायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।१।१३।१।

"ब्रह्मणे व्यक्षमाने येना दूढ़ाशे व्यस्यसि ॥")

इत्यसान्तोऽपि ॥

दूध्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर्+ध्यै+खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्तरपदादेः डुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं डत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूनाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर्+नाशि+खल् । "दुरो दाशनाशेति ।" ६।३।१०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं डत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ६३ । ११ ।

"यो दूनाशो वसुध्यसा ॥")

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू+"दूतनिष्ठ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीपतेः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

अपि च ।

"मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥"

इति चाणक्ये । १०६ ॥

अन्यच्च ।

"परेङ्गितज्ञः परवाक्यशास्त्रार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतश्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं स्वकुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ।
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि सङ्गतान् ।
विग्रहस्यार्थो मितार्थश्च तथा शास्त्रनिदारकः ॥